

ПІДГОРБУНСЬКИЙ М. А.

Підгорбунський Микола Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв (КНУКіМ), доцент Науково-дослідного інституту КНУКіМ.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2678-5147>

ПАЛЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ НЕВМЕННИХ ТА ФІТНИХ ЗНАКІВ ІЗ «ПІВЧОЇ АЗБУКИ» XVII СТОЛІТТЯ

Проаналізовано півчу азбуку із рукописного збірника, написаного приблизно в 40–50-ті роки XVII століття. Методологія дослідження включає системний аналіз, що сприяв осмисленню рукописних півчих азбук-переліків. Для окреслення часових і кількісних характеристик досліджуваного матеріалу використано статистичний та хронологічний методи. Порівняльний аналіз дав змогу встановити логічні закономірності формування азбук-переліків, проведений палеографічний опис – виявити характерні ознаки формування півчої азбуки невменними знаками та фітами. У процесі формування півчих азбук існувала певна послідовність, а саме спочатку зазначався початковий невменний знак, а потім його різновиди без повторення назви знаку. Порівняльний аналіз з іншими півчими азбуками дозволив визначити певні відмінності: у послідовності невменних знаків, в графічному зображенні та у формуванні фіт простими і складеними невменними знаками. Виявлено, що в півчих азбуках XVII століття виклад знаків стає більш впорядкованим, вони розташовані відповідно до своїх груп з урахуванням звуковисотності. В порівнянні з півчими азбуками попереднього століття потрібно зазначити, що в даній азбуці групи і підгрупи невменних знаків поповнилися різновидами, що дає можливість більш точно фіксувати висоту і ритмічність мелодій. Наповнення невменними знаками азбук відбувалося відповідно до їхнього використання під час півчої практики. Як правило, в азбуку вносилися ті знаки, які вважалися найбільш важливими у виконанні церковних піснеспівів. Більшість півчих азбук XV – XVII століть, не зважаючи на деякі відмінності, є дуже подібними за складом невменних знаків. Невирішеним залишається питання розшифрування невменної нотації, яка супроводжує богослужбові тексти. Вирішити цю проблему можливо при об'єднанні зусиль українських учених-медієвістів, створенні інститутів медієвістики та активній співпраці з науковцями західноєвропейських країн.

Ключові слова: рукописний збірник, піснеспіви, азбука-перелік, нотопис, невменні знаки, фіти.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Рукописні півчі збірники Православної церкви XVI – XVII століть мають величезне значення для дослідження музичної спадщини українського народу. В деяких з цих збірників розміщені півчі азбуки, в яких подаються назви невменних знаків, фіт та їхнє графічне зображення. Ці знаки є цінним джерелом в дослідженні Стовпового (невменного) нотопису, який до сьогодні залишається нерозшифрованим.

Актуальність цієї публікації пов'язана зі зростаючою увагою до історичного минулого Української Православної Церкви. Нагальною потребою є ґрунтовне дослідження колекцій богослужбових півчих збірок, стан яких з кожним роком погіршується. Значна частина богослужбових півчих збірок XVI–XVII століть залишається недостатньо дослідженою, що, своєю чергою, стримує рух у плані розшифрування невменного нотопису.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання порушеної проблеми. Дослідженням рукописних півчих збірок із колекції фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського займалися О. А. Іванова та Л. А. Дубровіна. Науковці провели аналіз рукописних півчих збірок Міней, Тріодей і Октоїха. Результати своїх досліджень вчені виклали у своїх працях «Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського»¹ та «Півчі богослужбові книги у репертуарі рукописних книг XVI ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського»². Головну увагу О. А. Іванова та Л. А. Дубровіна сконцентрували на загальному описі рукописів та їх змісту. Проводячи опис рукописних збірок були встановлені приблизні роки їхнього написання, що в певній мірі дає можливість прослідкувати хронологію створення півчих азбук.

Дослідженням рукописних півчих азбук XV – XVI століть займався М. В. Бражніков. В праці «Древнерусская теория музыки. По рукописным материалам XV – XVIII веков» вчений проводить аналіз двох азбук-переліків³. Одна з них XV століття, друга – XVI століття, що в певній мірі не дає повної картини всіх збережених азбук-переліків.

Мета статті – провести палеографічний аналіз півчої азбуки із рукописного збірника XVII століття та виявити характерних особливостей її формування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші півчі азбуки XV – XVI століть являють собою простий перелік невменних знаків, які займали один або два аркуші рукопису. Вони могли бути розташовані, як на початку збірника, так і наприкінці, або, навіть, в середині збірника. В одному збірнику доволі часто об'єднувалися Ірмологій, Октоїх і Праздніки, або Ірмологій, Октоїх і Обіход. Перші Азбуки-переліки не мали заголовку, але їх було легко розшукати серед церковних піснеспівів. В більшості випадків вони були розташовані між розділами, а саме перед, або після Октоїха або Ірмологія, де найчастіше використовувався богослужбовий спів.

Потрібно зазначити, що найбільш повні азбуки не можуть в повній мірі розкрити всю систему Стовпового (невменного) розспіву. Основна складність розуміння стародавніх півчих азбук полягає в тому, що їх автори утримуються від пояснення самих простих і елементарних позицій, а це і є головною проблемою сучасних дослідників. Певні формулювання і пояснення виконання тих чи інших невменних знаків, які були зрозумілими півчима в давні часи і не вимагали детального

¹ Іванова О. А. Кирилична рукописна книга XVI століття з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Історико-кодикологічне дослідження. Альбом філіграней. Київ : НБУВ, 2016. 256 с.

² Іванова О. А., Дубровіна Л. А. Півчі богослужбові книги у репертуарі рукописних книг XVI століття у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2003. Вип. 8. С. 71-79

³ Бражніков М. В. Древнерусская теория музыки. По рукописным материалам XV – XVIII веков. Москва : Музыка, 1972. 422 с.

роз'яснення, перестали бути зрозумілими сьогодні. Втрачений той зв'язок, який би дав змогу зрозуміти давні формулювання¹.

Найпершими і відповідно найпростішими видами теоретичного керівництва є азбуки, які просто перераховують невменні знаки та фіти і подають їхнє графічне зображення. В більшості випадків у назвах невменних знаків та фіт ініціали пишуться з великої букви чорнилом або виділені кіновар'ю, наступні букви, як правило, пишуться чорнилом, графічні зображення невменних знаків над словами пишуться чорнилом. Написання невменних знаків та фіт відокремлюються одне від одного крапками проставленими чорнилом або кіновар'ю.

Більш впорядкованими є азбуки в яких спочатку йде перелік невменних знаків, а потім фіт. В перших півчих азбуках ця структура порушується і фіти розташовані серед простих невменних знаків. Зустрічаються азбуки, де фіти розбиті на дві, або три групи упереміж між простими та складеними невменними знаками.

У Збірнику ф. 301, № 148 л., який написаний приблизно в 40 – 50-ті роки XVII століття збереглися дві півчі азбуки. Загальна кількість аркушів рукописного збірника становить – 427. Текст рукопису написаний півставом, в якому простежується три почерки. Цей збірник був реставрований в XIX столітті. На першому звороті рукопису розміщений тільки початок Азбуки-переліку. Далі йдуть богослужбові книги та церковні піснеспіви, об'єднані в один збірник, – це Ірмологій (арк. 2–74), Розники (арк. 74–78), Обиход (арк. 79–160), Октоїх (арк. 161–219), Азбука-перелік (арк. 220–223), Празники (арк. 224–289), Стихири місячні (арк. 289–398), Стихири Євангельські (арк. 399). Також такі церковні піснеспіви, як світильні, славники, ектенії, прокімни, кіноник, задостойники² становлять окрему групу наприкінці рукопису (арк. 409–425).

Півча азбука на першому звороті починається з Паракліта і закінчується Стрілою поводною (рис. 1). Цей перелік невменних знаків повторюється на 220 арк., але в більш розширеному варіанті включаючи і фітні знаки. Проаналізуємо розширений варіант півчої азбуки, який розташований з 220 по 223 аркуш.

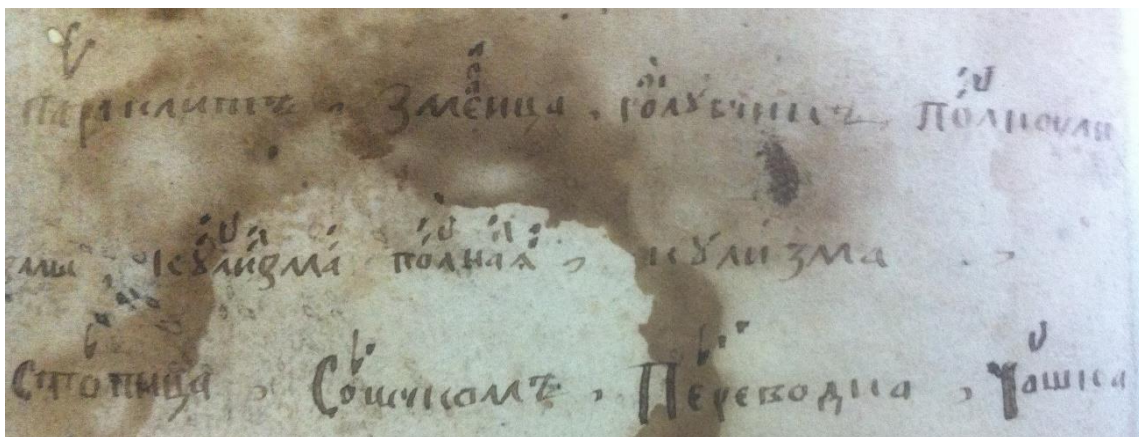

Рис. 1. Півча азбука (початок).

Починається азбука зі знаку «Параклитъ» , який має кілька різновидів: «Параклит с отажкою», «Параклит с отсечкою», «Параклит с подчашием», «Параклит с подверткою». Паракліт з давньогрецької мови παρακλήτος – прими-

¹ Бражников М. В. Древнерусская теория музыки. По рукописным материалам XV–XVIII веков. Москва : Музыка, 1972. С. 18-19.

² Збірник. (Ф. 160, № 614). Інститут рукопису НБУВ, Київ. б.р.-а.

ритель, людина, яку закликають на допомогу, для заспокоєння. За твердженням М. І. Качмар, тривалість цього знаку «відповідає половинній тривалості»¹. Існує інша гіпотеза, висловлена Б. Н. Ніколаєвим: «Параклитель» за своїм значенням подібний до прописної («красної») букви, яка пишеться на початку кожного піснеспіву і не має в сучасній нотації будь-якого аналогу². Цю думку підтримує дослідник М. В. Бражніков, посилаючись на «толкования» знаків, де «Параклитель» визначається як «послание святого духа на апостолы». Дослідник припускає, що паракліт був «благословенням» всієї півчої азбуки. Майже постійне використання цього знаку на початку півчих азбук, на думку М. В. Бражнікова, пов'язано з використанням паракліта на початку вірша, або строки під час півчої практики³.

Наступним знаком є поєднання «Статии со змеицой» , хоча в тексті написано «Змеица». Це говорить про те, що в середині XVI століття самостійний знак «Змеица» утворює зі «Статией» складений невменний знак.

«Голубчи» (Голубчик) зазначений без його точного визначення, але по графічному зображенню можемо зазначити, що це «голубчикъ борзый». Існує ще інша різновидність голубчика – це «голубчикъ тихий» . Вони відрізняються графічним зображенням та виконанням: «голубчикъ борзый» це поступальний рух двох четвертних вгору, «голубчикъ тихий» – це дві половинні ноти, які також поступово рухаються вгору.

За Голубчиком слідує три різновидності складного знаку – «Полкулизмы» (полкулизми) , «Коулизма» (кулизма) і «Полнаа кулизма» . Останній знак складається із «полкулизмы», «статии закрытой малой» і «статии протой». Висота та послідовність звуків кулизми залежить від гласу і місця розташування в піснеспіві, а також від попередніх невменних знаків.

«Стопица» знак вказуючий на речитатив. Цей знак використовується на складах тексту, які не мають наголосу, і, в більшості випадків вказує на повторення одного тону⁴. В азбуці подаються «Стопица» (проста), «С очкомъ» і «Переводна» . В іншій півчій азбуці невменний знак «З двома» (Стопица з двома очками) має однакове графічне зображення із знаком «Переводна»⁵. В рукописних півчих збірниках XVI століття зустрічаються «Стопица с отсечкой» і «Стопица с борзой пометой» .

«Чашка». Існує два різновиди цього знаку, і вони подаються в азбуці – «Чашка» і «Полнаа» . Перший знак означає рух мелодії вниз двома четвертними.

¹ Качмар М. І. Азбука кулизьного ірмологіону XVI ст. Українська музика. 2018. Вип. 1 (27). С. 115-119.

² Николаев Б. Н. Знаменный распев и крюковая нотация как основа русского православного церковного пения. Москва : Талан, 1995. 300 с.

³ Бражников М. В. Древнерусская теория музыки. По рукописным материалам XV-XVIII веков. Москва : Музыка, 1972. С. 55.

⁴ Металлов В. М. Азбука крюкового пения. Опыт систематического руководства к чтению крюковой семиографии песнопений знаменного распева, периода киноварных помет. Москва : Синод. типография, 1899. 130 с.

⁵ Збірник. (Ф. 160, № 614). Інститут рукопису НБУВ, Київ. б.р.-а.

Другий знак також означає рух мелодії вниз, але спочатку половинна нота, а потім дві четверті .

Більш складним різновидом «Чашки» є «Подчашее». В півчій азбуці подається три його різновиди: «Подчшее» (просте) , «Мрачное» , «Свѣтлое» . В інших півчих збірниках використовувалося «Тресвѣтлое» .

«Крюкъ» є одним із найважливіших невменних знаків. М. Д. Успенський стверджує, що грецький вираз «вдаряю по струнам» дав візантійській семіографії невму «кремасту» (висящий)¹. Згодом цей знак був запозичений старокиївськими півчимами і отримав назву «крюк». На початку азбуки вказується знак крюк, а потім всі наступні його різновиди подаються без вказівки на сам знак: «Крюкъ простой» , «Мрачной» , «Свѣтлоу» , «Тресвѣтлоу» , «С Сорочьею ногою» , «Сподчашіємъ» , «Со облачкомъ» . Згідно старовинним азбукам, найнижчий з усіх є «Крюкъ» (простий). «Мрачный» буде вже вище простого, «Свѣтлый» – вище «Мрачного», «Тресвѣтлый» – вище «Свѣтлого». Існують ще такі різновиди складених крюків: «С отажкой», «С отсечкой», «С подверткой», «С ломкой», «Свѣтлий с сорочьею ножкой» тощо.

Графічне зображення «Стрели» складається із статії та риски. Маючи велику кількість різновидів, «Стрела» за тривалістю рівна цілій ноті. В азбуці є такі її види: «Стрѣла проста» , «Мрачна» , «Свѣтла» , «Со облачкомъ» , «Поводна» , «С подчашіємъ» , «С чашкаю» , «С сорочьею ногою» , «Поздна» (або «Стрѣла громосвѣтла с крыжом»), «Полукрыжна» (в інших джерелах цей знак має назву «Стрѣла мрачна с крыжом», або «крыжева»), «Со облачкомъ полнымъ» , «Громна» , «Громосвѣтла» . Взагалі, різновидів простих і складених «Стрѣл» за нашими підрахунками нараховується близько п'ятдесяти.

В Азбуці-переліку після «Стрѣл» розташовані різновиди Статій: «Статьа праста» , «Свѣтла» , «С сорочьею ногою» («свѣтла») , «З запатою» , «С крыжемъ» , «Закрыта» , «Мрачнозакрыта» . Д. В. Разумовський та С. В. Смоленський стверджують, що «Статиа» (проста) або «Мрана» наприкінці строки більш тривала і після її звучання має бути пауза перед початком нової строки. Зазвичай «статии», в більшості випадків, ставляться наприкінці піснеспівів². Вони також мають свою ієрархію починаючи із самої низької до високої, в такому порядку: «С крыжем», «З запатою», «Запата с крыжем», «Статьа праста», «Мрач-

¹ Успенский Н. Д. Древнерусское певческое искусство. Москва : Советский композитор, 1971. 623 с.

² Разумовский Д. В. Теория и практика церковного пения. Москва : типография О. О. Гербека, 1886. 172 с. ; Смоленский С. В. Азбука знаменного пения (извещеніе о согласнейшихъ пометахъ) старца Александра Мезенца. Казань : типография Императорского Университета и типо-литография Н. Данилова, 1888. 132 с.

на», «Свѣтла», «С сорочьюю ногою». Також С. В. Смоленский зазначає, що «Крыж» і «Запата» скорочують тривалість «Статии» на одну четвертну¹.

«Фотиза» . За графічним зображенням цей знак також можна назвати статія закрита із запятою. «Крикеза» – це, відповідно, статія закрита з подверткою. Назва цих невменних знаків, можливо, підкреслює оригінальний мелодичний малюнок статії закритої у взаємодії із запятою, або подверткою.

«Палка» вказує на рух мелодії вниз. В тексті подаються три різновиди: «Палка» (проста) , «Мрачна» , «Воздернута» . В більшості випадків знак палки використовується наприкінці піснеспіву і означає зупинку в співі, або його закінчення.

«Сложитья» має дев'ять різновидів. В азбуці-переліку подається тільки два його різновиди: «Сложитья» (просте), що означає рух мелодії вниз двома четвертними, та «З запатою» – це також рух мелодії вниз, але до двох четвертних додається половина нота .

Наступними знаками є «Крыжъ» та «Запата с крыжемъ» . «Крыжъ» ставиться тільки наприкінці піснеспіву і відповідає цілій ноті зі знаком фермати². «Запата сь крыжомъ» рівняється половинній ноті. Цей знак використовується для позначення низьких звуків на початку піснеспіву або строки³.

Знак «Челюска» («Челюстка») означає цілу ноту. В більшості випадків використовується наприкінці мелодичного звороту. Цей знак складається зі «столиці та запятої»⁴.

«Хамила» складається із двох зап'ятих і чашки. Висота цього знаку залежить від гласу та висоти попереднього невменного знаку. За тривалістю, згідно одних джерел, рівняється четверті, згідно інших – цілій ноті⁵. Наступний звук триває цілу ноту. Мелодія може рухатися або вгору, або вниз, залежно від певного піснеспіву.

«Дербица» складається з двох ком та палки. Це чотири четвертні, які рухаються вгору. Цей знак у більшості випадків використовується в поєднанні зі «Статєю с подверткой». В півчій азбуці над словом «Дербица» зображено три невменні знаки: («Скамеица»), «Дербица» і «Статья праста»).

Знак «Ключикъ» («Ключъ») за тривалістю рівняється цілій ноті. В більшості випадків цей знак використовується разом з «Переводкою» і «Челюсткою» і виконується в гласах по різному.

«Два в челну» . Цей знак зображений у вигляді крюка з двома рисками в середині. Прийнято вважати, що тривалість цього знаку чотири четвертних. В більш

¹ Смоленский С. В. Азбука знаменнаго пения (извещеніе о согласнейшихъ пометахъ) старца Александра Мезенца. Казань: типография Императорского Университета и типо-литография Н. Данилова, 1888. 132 с.

² Николаев Б. Н. Знаменный распев и крюковая нотация как основа русского православного церковного пения. Москва: Талан, 1995. 300 с.

³ Металлов В. М. Азбука крюкового пения. Опыт систематического руководства к чтению крюковой семиографии песнопений знаменного распева, периода киноарных помет. Москва: Синод. типография, 1899. 130 с.

⁴ Качмар М. І. Азбука кулизмяного ірмологіону XVI ст. Українська музика, 2018 Вип. 1 (27). С. 115-119.

⁵ Николаев Б. Н. Знаменный распев и крюковая нотация как основа русского православного церковного пения. Москва: Талан, 1995. 300 с.

пізніх півчих азбуках зустрічаються складені знаки: «два в челну» з поміткою «качка» , що відповідає та «два в челну» з поміткою «полкулизми большой» .

в перекладі на сучасну нотацію має такий вигляд ¹.

«Скамейца» або «Скамейка» має такі підвиди: «Скамейка» (проста) , «С отажкой» , «С облачко» , «Тихаа» , «С почаши» . В азбуці зазначена тільки «Скамейца» (проста) – це рух мелодії двома четвертними вгору. «Тихаа» також означає рух мелодії вгору, але двома половинними.

Знак «Мечикъ» в більшості випадків супроводжує велику кулизму і використовується наприкінці піснеспівів. В сучасній нотації має такий вигляд . За іншими даними цей невменний знак складається не з п'яти а з семи звуків: перший і другий – четвертні, третій і четвертий – половинні, п'ятий і шостий – четвертні, сьомий – половинна нота. Мелодія хвилеподібно рухається вниз².

«Траска» за своїм виконанням відрізняється від інших «Стрел». Є певні різновиди цього знаку, які характеризують спосіб виконання та ритмічну послідовність: «Трасогласнаа с борзой пометой» , «Трасогласнаа с тихой пометой» , «Трасострельнаа» , «Трасовозводнаа» .

«Госока» використовується в середніх частинах композицій. Цей знак позначає зупинку вгорі мелодійного малюнку. Д. С. Шабалін зазначає, що невменний знак «Госока» співається в чотири звуки, які рівні четвертним³.

Один із різновидів давньовізантійського знаку «фтори» співпадає з давньокиївськими складеними невмами, які в півчих азбуках називаються «Ньмка» і «Дуда». В графічному зображенні цих невменних складених знаків присутній знак «ф». «Ньмка» це складений знак, який включає знак «ф» та «Статию с запатою». «Дуда» також складений знак і складається із знаку «ф» та «Стрѣли» (простой). В палеовізантійському нотописі знаки фтори означали квартовий хід вгору⁴. Дослідник М. В. Бражніков відзначав, що немка і дуда «поется вверх много», цим самим підтверджуючи їх певну схожість⁵.

Знак «Паоук меншеи» зображується у вигляді крюка, зверху якого знаходиться «запата». Існує й інший різновид цього знаку – «Паоук великий», що складається із «статьи закрытой малой, статьи простой и собственно паука»⁶. Слово «Па-

¹ Крюковой букварь. URL : <http://dyak-oko.mrezha.ru/bukvar/lesson1.html> (дата звернення : 17.01.2020).

² Шабалин Д. С. Певческие азбуки Древней Руси : Тексты. Краснодар : Совет. Кубань, 2003 (ФГУП Изд-во Сов. Кубань). С. 63.

³ Там само. С. 64.

⁴ Лозовая И. Е. Византийские прототипы древнерусской певческой терминологии. Музыкально-исторические чтения памяти Ю. В. Келдыша. Москва, 1999. С. 62-72.

⁵ Бражников М. В. Древнерусская теория музыки. По рукописным материалам XV-XVIII веков. Москва : Музыка, 1972. 422 с.

⁶ Там само. С. 35.

ук», на думку Д. В. Разумовського, має грецьке походження¹. Дослідник В. М. Металлов заперечує і стверджує, що це слово руське². Тривалість, висота і направлення звуків «паука» в гласах визначається по різному. Наступний знак в півчій азбуці «Келиїн» , який графічно ідентичний до знаку «Паук со статъей».

«Рогъ» ставився наприкінці піснеспіву і за тривалістю був рівний цілій ноті. Інформації про цей знак дуже мало, можливо це пов'язана з тим, що він з часом вийшов із використання. Знак «Рогъ» у старообрядців використовується для позначення останнього звука у піснеспіві і є тотожний крижу³.

Наприкінці азбуки півчої розташована велика група фітних знаків. Складені фітні знаки являють собою зашифровані наспіви у вигляді згрупованих окремих невменних знаків. Навколо знаку «фіта» групуються прості та складені знаки утворюючи розширені мелодійні наспіви.

«Фита мрачна_А» .(статія фіта, зміїца).

«Свѣтла_А» : (статія, зміїца, фіта, зміїца, статія світла).

«Красна_А» : (крюк світлий, сложитіє, зміїца, фіта, зміїца, статія світла).

«Зельна_А» : (статія, зміїца, ріг, фіта, зміїца, статія світла).

«Громозельна_А» (паракліт, стопиця, стріла світла, сложитіє, ріг, фіта, зміїца).

«Хабюва» : (хаміла, голубчик малий, зміїца, фіта, криж, зміїца, статія світла).

«Подчашна_А» : (крюк с подчашием, фіта, зміїца, статія світла).

Починаючи з цього фітного знаку у всіх наступних назвах фіт ініціал виділений кіновар'ю.

«Двоечелна_А» : (стопиця з очком, голубчик малий, два в човні, сложитіє, фіта, зміїца, статія світла).

«Переваска» : (голубчик малий, два в човні, сложитіє, зміїца, сложитіє, полукулизма, фіта, зміїца, статія світла).

«Положителна_А» : (дві стопиці, стріла, стопиця, стріла громосвітла с крижом, фіта, зміїца, статія світла). В цьому фітному знаку стріла громосвітла с крижом в оригіналі має зверху три крапки, тобто цей знак мав би називатися стріла громотрисвітла с крижом. Можливо, це помилка автора в графічному зображенні так, як ми ще не зустрічали подібний знак в інших півчих рукописах. Останній можливий варіант, на нашу думку, – це три окремих знаки: челюстка, криж та крюк трисвітлий.

¹ Разумовский Д. В. Теория и практика церковного пения. Москва : типография О. О. Гербека, 1886. 172 с.

² Металлов В. М. Богослужбное пение Русской Церкви в период домонгольский по историческим, археологическим и палеографическим данным. Москва : печатня А. И. Снегиревой. 1912. С. 43.

³ Николаев Б. Н. Знаменный распев и крюковая нотация как основа русского православного церковного пения. Москва : Талан, 1995. 300 с.

«Оутешителна» : (голубчик малий, статія закрита, полукулизма, скамеїца, сложитіє, зміїца, фіта, зміїца, статія світла).

«Мирна» : (крюк с подчашием, сложитіє, фіта, зміїца, статія світла).

«Тиха» : (крюк світлий, сложитіє, фіта, зміїца, статія світла).

«Повородка» : (голубчик малий, крюк світлий, полукулизма, фіта, зміїца, статія світла).

«Радуса» : (стріла світла, стріла трясогласна, статія закрита, фіта, зміїца).

«Чертожна» : (дві стопиці, запята с крижом, стріла світла, сложитіє, фіта, зміїца, статія світла).

«Непостоданна» : (запята, три стопиці, стопиця з двома очками (переводка), фіта, статія світла).

«Поводна» : (дві стопиці, статія, фіта, стріла поводна).

«Слезна» : (сложитіє, фіта, зміїца, статія світла).

«Ц(а)рьска переваска» : (голубчик малий, статія світла з сорочою ногою, зміїца, фіта, статія мрачна, статія світла).

«Троецка» : (голубчик малий, статія світла з сорочою ногою, фіта, зміїца, статія світла).

«Тристрьлна» : (стріла, статія закрита, зміїца, фіта, зміїца, статія закрита, стріла світла, стріла, статія світла).

«Вольнка» : (крюк світлий, сложитіє, зміїца, фіта, зміїца, статія світла).

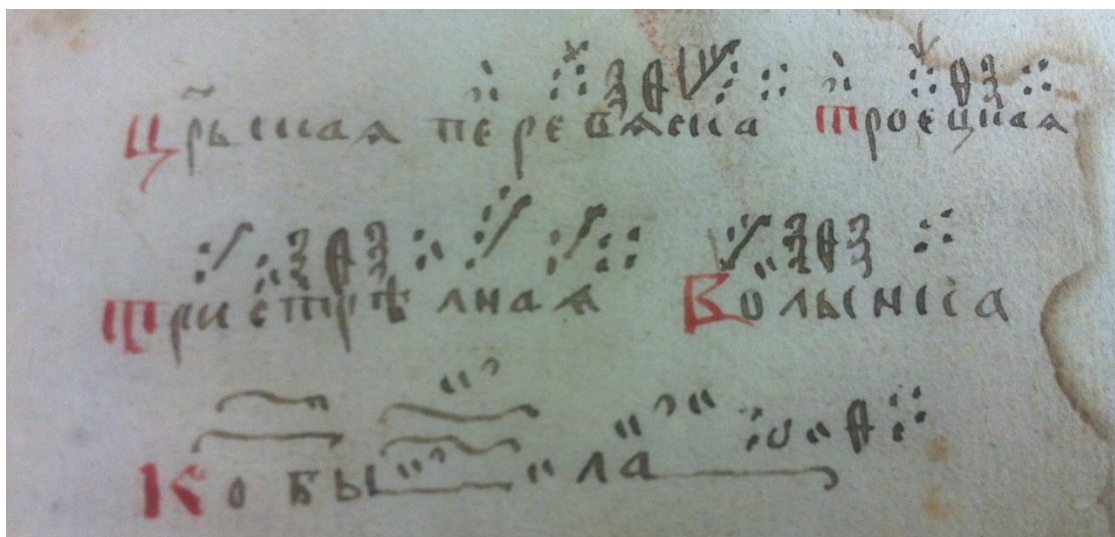

Рис. 2. Півча азбука (закінчення).

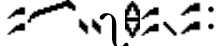
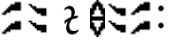

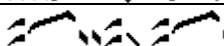

«Кобыла» : – пара хвилястих ліній, друга пара хвилястих ліній, над якою сложитіє із запятою, а під цими лініями сложитіє із запятою і

сложитіє. Над останнім складом «ла» в слові «Кобыла» розташовані такі знаки: сложитіє із запятою, сложитіє, статія з подверткою, сложитіє, фіта і статія світла (Рис. 2).

В даній таблиці проведемо порівняльний аналіз фіт із двох півчих збірників, які мають однакову назву.

Таблиця 1.

Порівняльна таблиця фітних знаків

Назва фіт	Збірник ф. 160, № 614. XVI ст.	Збірник ф. 301, № 148 л. XVII ст.
«Мрачна»		
«Свѣтла»		
«Зѣлна»		
«Переваска»		
«Двочелна»		
«Тристрѣлна»		
«Кобыла»		

Проаналізувавши дану таблицю можемо зазначити, що майже за сто років прослідковуються певні зміни в Стовповому (невменному) нотописі.

«Мрачна». Статія мрачная з часом змінилася на зміїцу. Можливо це відбулося із-за схожості в графічному зображенні цих знаків.

«Свѣтла». В XVII столітті у фітних знаках зростає застосування зміїци. Цей знак, в більшості випадків, розташований після фіти.

«Зѣлна». Стрілу і сложитіє замінили статія зі зміїцей. Наприкінці фітного знаку заміна статії закритої на зміїцу було характерно для XVII століття. Середні знаки рїг та фіта залишилися незмінними, як і останній знак – статія світла.

«Переваска» збагатилася новими знаками такими як два в човні, сложитіє, додаткова зміїца, сложитіє, полукулизна, що говорить про збагачення мелодичного малюнку.

«Двочелна» на відміну від «Переваска» значно втратила певну кількість невменних знаків, а саме два сложитія, два крюка светлих, одну змеїцу; крюк светлий, статію закриту. Натомість з'явився новий знак – стопиця з очком.

«Тристрѣлна». Певні зміни відбуваються і в цьому фітному знаку у XVII столітті – фіту оточують зміїци, зникає одна статія закрити, стрілу (просту) замінює стріла світла.

«Кобыла» хоч і була в групі фітних знаків, але сам знак фіти не використовувався, а в XVII столітті знак фіта стає обов'язковим у використанні цього фітного знаку. З'являється велика група сложитій: три сложитія із запятою і три сложитія (простих).

Всі фітні знаки приведені в таблиці закінчуються на статію світлу, окрім «Мрачної».

Розглянувши півчі азбуки, ми стикнулися з проблемою різноманітних варіацій написання знаків. Одним із проблематичних питань наявність в азбуках даного періоду випадків, коли знаки мають однакову назву, але різне графічне зображення (або навпаки). Однакове графічне зображення, але різні назви знаків. Все це ускладнює дослідження невменного нотопису XV – XVII століть. Щоб мінімізувати кількість по-

милок в аналізі азбук, потрібно проводити дослідження комплексно, зважаючи на послідовність знаків та їхнє графічне зображення. Слід також враховувати можливі помилки автора – як в назві того чи іншого знаку, так і в його графічному зображенні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Палеографічний аналіз азбуки із *Збірника* ф. 160, № 614 дав можливість виявити певні закономірності, знайти спільні риси та відмінності з іншими півчими азбуками. Під час проведення дослідження було виявлено характерні ознаки для півчих азбук: при формуванні півчих азбук існувала певна послідовність, спочатку подавався основний невменний знак, а потім його різновиди без повторення назви знаку. Потрібно зазначити, що це правило не завжди дотримувалося, інколи автори його порушували.

Наповнення невменними знаками азбук відбувалося відповідно до їхнього використання під час півчої практики. Як правило, в азбуку вносилися ті знаки, які вважалися найбільш важливими у виконанні церковних піснеспівів. Більшість півчих азбук XV – XVII століть є дуже подібними за складом невменних знаків, не зважаючи на деякі відмінності.

Виклад знаків в півчих азбуках стає більш впорядкованим, вони розташовані відповідно до своїх груп з урахуванням їхньої звуковисотності. Групи і підгрупи невменних знаків поповнюються різновидами, що дає можливість більш точно фіксувати висоту і ритмічність мелодій. У XVII столітті в півчих азбуках зростає кількість фітних знаків та їхнє наповнення невмами. Невирішеним залишається питання розшифрування невменної нотації, яка супроводжує богослужбові тексти XV – XVII століть. Вирішити цю проблему можливо при об'єднанні зусиль українських учених-медієвістів та активній співпраці з науковцями західноєвропейських країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алехина Л. І., Кондрашкова Л. В. Праздники певческие – рукопись последней четверти XVII века из «церкви Воскресения Христова, что в Кадашеве». Кадашевские чтения: сборник докладов конференции. (Вып. XXII). Москва : Музей «Кадашевская слобода» 2018. URL : <http://www.kadashi.ru/images/kadchteniastatii/> (дата звернення : 12.01.2020).
2. Бражников М. В. Древнерусская теория музыки. По рукописным материалам XV-XVIII веков. Москва : Музыка, 1972. 422 с.
3. Збірник. (Ф. 160, № 614). Інститут рукопису НБУВ, Київ. б.р.-а.
4. Збірник. (Ф. 301, № 148 л). Інститут рукопису НБУВ, Київ. б.р.-а.
5. Іванова О. А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Історико-кодикологічне дослідження. Альбом філіграней. Київ : НБУВ, 2016. 256 с.
6. Іванова О. А., Дубровіна Л. А. Півчі богослужбові книги у репертуарі рукописних книг XVI ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2003. Вип. 8. С. 71-79.
7. Качмар М. І. Азбука кулизмяного ірмологіону XVI ст. Українська музика, 2018 Вип. 1 (27). С. 115-119.
8. Крюковой букварь. URL : <http://dyak-oko.mrezha.ru/bukvar/lesson1.html>. (дата звернення : 17.01.2020).
9. Лозовая И. Е. Византийские прототипы древнерусской певческой терминологии. Музыкально-исторические чтения памяти Ю. В. Келдыша. Москва, 1999. С. 62-72.

10.Металлов В. М. Азбука крюкового пения. Опыт систематического руководства к чтению крюковой семиографии песнопений знаменного распева, периода киноварных помет. Москва : Синод. типография, 1899. 130 с.

11.Металлов В. М. Богослужбное пение Русской Церкви в период домонгольский по историческим, археологическим и палеографическим данным. Москва : печатня А. И. Снегиревой. 1912. 349 с.

12.Николаев Б. Н. Знаменный распев и крюковая нотация как основа русского православного церковного пения. Москва : Талан, 1995. 300 с.

13.Разумовский Д. В. Теория и практика церковного пения. Москва : типография О. О. Гербека, 1886. 172 с.

14.Смоленский С. В. Азбука знаменнаго пения (извещеніе о согласнейшихъ пометахъ) старца Александра Мезенца. Казань : типография Императорского Университета и типолитография Н. Данилова, 1888. 132 с.

15.Успенский Н. Д. Древнерусское певческое искусство. Москва : Советский композитор, 1971. 623 с.

16.Шабалин Д. С. Певческие азбуки Древней Руси: Тексты. Краснодар : Совет. Кубань, 2003 (ФГУП Изд-во Сов. Кубань). 407 с.

REFERENCES

1. Alekhina, L. I., Kondrashkova, L. V. (2018). Singing holidays - manuscript of the last quarter of the 17th century from the “Church of the Resurrection of Christ in Kadashev”. [Prazdniki pevcheskie – rukopis' poslednej chetverti XVII veka iz «cerkvi Voskresenija Hristova, chto v Kadasheve»]. *Kadashev Readings: a collection of conference reports [Kadashevskie chtenija: sbornik dokladov konferencii]* (Issue XXII). Moscow : Kadashevskaya Sloboda Museum. URL : <http://www.kadashi.ru/images/kadchteniastatii/> (Accessed 12.01.2020) [in Russian].

2. Brazhnikov, M. V. (1972). *Old Russian theory of music. Based on handwritten materials of the XV-XVIII centuries. [Drevnerusskaja teorija muzyki. Po rukopisnym materialam XV-XVIII vekov]*. Moscow : Muzyka. 422 p. [in Russian].

3. *Collection. [Zbirnyk]*. (bg-a). (F. 160, No. 614). Institute of Manuscript NBUU, Kyiv [in Ukrainian].

4. *Collection. [Zbirnyk]*. (bg-a). (F. 301, No. 148 l). Institute of Manuscript NBUU, Kyiv [in Ukrainian].

5. Ivanova, O. A. (2016). *Cyrillic manuscript book of the 16th century from the holdings of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine V. I Vernadsky. Historical and codicological study. Filigree Album. [Kyrylychna rukopysna knyha XVI stolittia z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. Istoryko-kodykologichne doslidzhennia. Albom filihranei]*. Kyiv : NBUV. 256 p. [in Ukrainian].

6. Ivanova, O. A., Dubrovina, L. A. (2003). Singers liturgical books in the repertoire of 16th-century manuscripts in the holdings of Manuscripts of the National Library of Ukraine V. I Vernadsky [Pivchi bohosluzhbovi knyhy u repertuari rukopysnykh knyh XVI stolittia u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho]. *Manuscript and book heritage of Ukraine [Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy]*. Kyiv. Vol. 8, pp. 71-79 [in Ukrainian].

7. Kachmar, M. I. (2018). The alphabet of the kulmismal irmologist of the 16th century [Azбука kulyzmianoho irmolohionu XVI ct]. *Ukrainian Music [Ukrainska muzyka]*. Issue 1 (27), pp. 115-119 [in Ukrainian].

8. *Hook primer. [Krjukovoj bukvar']*, (2015). URL : <http://dyak-oko.mrezha.ru/bukvar/lesson1.html>. (Accessed 17.01.2020) [in Russian].

9. Lozova, I. E. (1999). Byzantine prototypes of old Russian singing terminology [Vizantijskie prototipy drevnerusskoj pevcheskoj terminologii]. *Musical and historical readings in memory of Yu. V. Keldysh [Muzykal'no-istoricheskie chtenija pamjati Ju. V. Keldysha]*. Moscow, pp. 62-72 [in Russian].

10. Metallov, V. M. (1899). *The alphabet of hook singing. The experience of a systematic guide to reading the hook semiography of chants of the znamenny chant, the period of cinnabar litters. [Azбука krjukovogo penija. Opyt sistematicheskogo rukovodstva k chteniju krjukovoj semiografii pesnopenij znamennogo rospeva, perioda kinovarnyh pomet]*. Moscow : Synod. printing house. 130 p. [in Russian].

11. Metallov, V. M. (1912). *Liturgical singing of the Russian Church in the pre-Mongol period according to historical, archaeological and paleographic data. [Bogoslužebnoe penie Russkoj Cerkvi v period domongol'skij po istoricheskim, arheologicheskim i paleograficheskim dannym]*. Moscow : print by A. I. Snegireva. 349 p. [in Russian].

12. Nikolaev, B. N. (1995). *The famous chant and hook notation as the basis of Russian Orthodox church singing. [Znamennyj raspev i krjukovaja notacija kak osnova russkogo pravoslavnogo cerkovnogo penija]*. Moscow : Talan. 300 p. [in Russian].

13. Razumovsky, D. V. (1886). *Theory and practice of church singing. [Teorija i praktika cerkovnogo penija]*. Moscow : O. O. Herbeck. 172 p. [in Russian].

14. Smolensky, S. V. (1888). *Alphabet of the famous penny (notice of the most recent litters) of the elder Alexander Mezenets. [Azбука znamennago penija (izveshhenie o sogdasnejshih# pometah#) starca Aleksandra Mezenca]*. Kazan : typography of the Imperial University and typographic lithography of N. Danilov. 132 p. [in Russian].

15. Uspensky, N. D. (1971). *Old Russian singing art [Drevnerusskoe pevcheskoe iskusstvo]*. Moscow : Sovetskij kompozitor. 623 p. [in Russian].

16. Shabalin, D. S. (2003). *Singing ABCs of Ancient Rusi : Texts [Pevcheskiye azbuki Drevney Rusi : Teksty]*. Krasnodar : Sovet. Kuban. (FGUP Izd-vo Sov. Kuban). 407 p. [in Russian].

Подгорбунский Н. А. Палеографический анализ невменных и фитных знаков из «Певчей Азбуки» XVII столетия. Актуальность исследования связана с возрастающим вниманием к историческому прошлому Украинской Православной Церкви. Насущной необходимостью является обстоятельное исследование коллекций богослужебных певчих сборников, состояние которых с каждым годом ухудшается. Значительная часть богослужебных певчих сборников XVI–XVII веков остается недостаточно исследованной, что, в свою очередь, сдерживает движение в плане расшифровки невменной нотации.

Цель статьи – осуществить палеографический анализ певчей азбуки из рукописного сборника XVII века и выявить характерные особенности ее формирования.

Методология исследования основана на сочетании различных научных методов. Системный анализ способствовал осмыслению рукописных певчих азбук-перечислений. Для определения временных и количественных характеристик исследуемого материала были использованы статистический и хронологический методы. Сравнительный анализ азбук-перечислений позволил установить логические закономерности, влияющие на их формирование.

Основные результаты и выводы исследования. Палеографический анализ азбуки позволил выявить определенные закономерности, найти общие черты и различия с другими певчими азбуками. Во время проведения исследования было выявлено характерные признаки: при формировании певчих азбук, как правило, существовала определенная последовательность, когда на первом месте ставилось название невменного знака, а затем его разновидность без повторения названия знака. Наполнение невменными знаками азбук происходило в соответствии с их использованием во время певческой практики. В азбуку вносились

те знаки, которые считались наиболее важными в исполнении церковных песнопений. Изложение знаков в певчих азбуках в XVII веке становится более упорядоченным, они расположены в своих группах с учетом их звуковысотности. Количество невменных знаков и фит в певчих азбуках постепенно возрастает, что позволяет более точно фиксировать высоту и ритмичность мелодий.

Ключевые слова: рукописный сборник, песнопения, певчая азбука, нотация, невменные знаки, фиты.

PIDHORBUNSKYI MYKOLA

Mykola Pidhorbunskyi — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Kyiv National University of Culture and Arts (KNUKiM), Associate Professor of the Research Institute of KNUKiM.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2678-5147>

DOI: <https://doi.org/10.31318/2522-4190.2020.127.213888>

«ALPHABET-SINGER» FROM THE MANUSCRIPT COLLECTION OF THE XVIITH CENTURY: PALOGEOGRAPHIC DESCRIPTION AND COMPARATIVE ANALYSIS

The relevance of the study is associated with increasing attention to the historical past of the Ukrainian Orthodox Church. An urgent need is a thorough study of collections of liturgical singing collections, the condition of which is getting worse every year. A significant part of liturgical singing compilations of the XVI–XVII centuries remains insufficiently studied, which, in turn, inhibits the movement in terms of deciphering neumatic notation.

Main objectives of the article is a paleographic analysis of the song alphabet from a handwritten collection of the XVII century and the identification of the characteristic features of its formation.

The methodology. The research methodology is based on a combination of various scientific methods. System analysis contributed to the comprehension of handwritten singing alphabet listings. To determine the temporal and quantitative characteristics of the studied material, statistical and chronological methods were used. A comparative analysis of alphabet transfers made it possible to establish logical patterns that affect their formation.

Results and conclusions. A paleographic analysis of the alphabet made it possible to identify certain patterns, to find common features and differences with other singing alphabets. During the study, characteristic features were revealed: during the formation of the song alphabet, as a rule, there was a certain sequence, when the name of the neumatic sign was put in the first place, and then its variety without repeating the name of the sign. Filling with neumatic signs the alphabet occurred in accordance with their use during singing practice. The alphabet introduced those signs that were considered the most important in the performance of church hymns. The presentation of characters in song alphabet in the XVII century becomes more streamlined, they are located in their groups, taking into account their pitch. The number of neumatic signs and feats in the song alphabet is gradually increasing, which allows you to more accurately record the height and rhythm of the melodies.

Keywords: handwritten collection, chants, singing alphabet, notation, neumatic signs, feats.